

„Grammatica est ars recte loquendi et scribendi auctoritate optimorum poetarum et oratorum constans.”<sup>1</sup> Balázs János fordításában: „A grammatika a helyes beszédnek és írásnak a legjobb költők és prózaírók tekintélyére támaszkodó művészete.”<sup>2</sup> Ezzel a gyakran idézett mondattal kezdődik Sylvester János *Grammatica Hungarolatina*-ja.

A meghatározás jelentőségével és lehetséges forrásaival többen foglalkoztak mind a régebbi, mind a frissebb magyar szakirodalomban. Az újabb külföldi kutatások eredményei alapján azonban bizonyos pontokon árnyalhatjuk az eddig megfogalmazott, némely tekintetben egymásnak ellentmondó magyarázatokat. Sylvester szavait akkor értékelhetjük az eddigieknél pontosabban, ha csatlakozunk azokhoz a törekvésekhez, amelyek a meghatározást az európai grammatikai irodalom tágabb összefüggéseiben helyezik el. Ennek során alkalmunk nyílik felvillantani, hogyan látja az újabb kutatás a középkori és a humanista grammatika viszonyát, a folytonosság és a fordulat kérdéseit. Ugyancsak pontosítani lehet az itáliai nyelvtanirodalom sokat emlegetett hatását az Alpoktól északra fekvő területekre. Ami pedig a definíció eredetét illeti: Balázs János Sylvester-monográfiája<sup>3</sup> óta közvetlen vagy közvetett mintának Guarino Veronensis *Regulae Grammaticales* című munkáját tartják. Ezzel szemben, úgy látom, Guarino kizárható a feltételezhető források közül; ugyanakkor sokkal nagyobb valószínűséggel jelölhetünk meg más lehetőségeket.

#### *A grammatika összetevői és hatásköre*

A kutatás Sylvester grammatika-definícióját a humanista nyelvszemlélet megnyilvánulásaként méltatja. Hivatkozott monográfiájában Balázs János egyetértőleg idézi a 19. század tudósát, aki hangsúlyozta a reneszánsz kori nyelvtanok jellemző vonását: a grammatikai szabály és a nyelvi norma együttes jelenlétét a definícióban. „Már Sylvester nyelvtanának első tüzetesebb elemzője, Jancsó Benedek helyesen mutatott rá Sylvester meghatározásának e két részére: »Míg a többi grammatikusok csak azt mondják '*Grammatica est ars bene loquendi et scribendi*', addig ő meg is mondja, hogy miben állhat e

<sup>1</sup> SYLVESTER János, *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta*, Újsziget, 1539, RMNy 39. Legújabb hasonmás kiadása: *Grammatica Hungarolatina*, a faksimile szövegét közzétette KŐSZEGHY Péter, a kísérő tanulmányt írta SZÖRÉNYI László, Bp., 1989 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 23), a1r.

<sup>2</sup> BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958, 192.

<sup>3</sup> BALÁZS, *i. m.*

helyes beszéd és írás, hogy ennek a szabályait honnan vonhatjuk le, minő példák után állapíthatjuk meg. Ő azt mondja, hogy a legjobb költőknek és szónokoknak, tehát a klasszikusoknak irataiból vonhatjuk le a nyelvtan szabályait. Ebből látszik, hogy midőn e szavakat leírta, a reneszánsz férfiai által megjavított latin grammatika képe lebegett előtt, mert e férfiak voltak azok, kik a latin nyelvből ki akarván küszöbölni a középkor barbarizmusait, a klasszikusok nyelvét állították oda zsinórmértékül. Jancsónak e helyes megállapításait azonban ki kell egészítenünk. A humanista grammatikusok nemcsak latin, hanem vulgáris nyelvű grammatikáikban is az irodalmi nyelvszokás normáit igyekeztek rögzíteni. Így jártak el a 16. század eleji olasz nyelvtanírók, ez a törekvés hatotta át, mint majd látni fogjuk, a mi Sylvesterünket is, nemcsak műveinek latin, hanem magyar nyelvtani részében is.”<sup>4</sup>

A *Grammatica Hungarolatina* hasonmás kiadásához írt kísérőtanulmányában Szörényi László ugyancsak kiemeli az antik szerzők normateremtő szerepének jelentőségét. „A humanizmus döntő különbségtevése a középkori latinsággal szemben éppen a normaszerűség, vagyis hogy – szakítva a barbárnak tekintett élő latinnal – megállapítják azt a követendő nyelvszokást, amelyet klasszikus auktorokkal, elsősorban Ciceróval igazolni lehet. Csakhogy ez a normaváltoztatás Guarinónál és tanítványainál, valamint a rokon elvet valló pedagógusoknál nem csupán arra irányul, hogy a tudós írásmódhoz, előadásmódhoz szükséges latin nyelvet az antik norma szerint optimalizálják, hanem arra is, hogy az így értelmezett grammatikával a humanista minél tökéletesebben értse, értelmezze és magyarázza a klasszikus szerzőket.”<sup>5</sup>

Jancsó, Balázs és Szörényi idézett megállapításai a humanista grammatikai irodalom rendkívül fontos vonásaira hívják fel a figyelmet. Ezek egyrészt a grammatika összetevő-éhez kapcsolódnak, másrészt a diszciplína hatásköréhez.

Az antik szerzőknél is megragadhatóak azok a kritériumok, amelyek biztosítani hivatottak a helyes nyelvhasználatot. Érthető, hogy a humanista kézikönyvekben, amelyek az antik normáknak megfelelő nyelvhasználatot kívánják megtanítani, ugyanezek a követelmények jelennek meg. A nyelvhelyességet meghatározó szempontokat az ókori nyelvtanirodalom alapján Wolfram Ax rendszerezte, Lorenzo Valla alapvető munkájának ókori párhuzamait keresve. Jellemző latin kifejezésekkel jelölte az egyes követelményeket:

- *ratio (vagy analogia)*: a nyelvtani szabály;
- *auctoritas*: az elfogadott szerzők nyelvhasználata, tehát az irodalmi tradíció;
- *consuetudo (vagy usus)*: a mindenkori szerző korának a nyelvi szokásai.<sup>6</sup>

Ezek a fogalmak – esetenként más-más terminusokkal jelölve vagy kapcsolódó jelenségekkel kiegészítve – mind az antikvitás, mind a reneszánsz kor nyelvtanirodalmában rendszeresen előfordulnak, leggyakrabban a grammatika meghatározásában. Az ismertett rendszerbe illesztve könnyen áttekinthetjük a hazai szakirodalomból idézett lényeges

<sup>4</sup> BALÁZS, i. m., 195–196.

<sup>5</sup> SZÖRÉNYI, i. m., 15–16.

<sup>6</sup> Wolfram AX, Lorenzo Valla (1407–1457): *Elegantiarum linguae Latinae libri sex* (1449) = *Von Eleganz und Barbarei: Lateinische Grammatik und Stilistik in Renaissance und Barock*, Hrsg. Wolfram AX, Wiesbaden, 2001, 29–57; 47.

meglátások legfontosabb vonásait. Jancsó a *ratio* és az *auctoritas* együttesét méltatja; ezt egészíti ki Balázs a *consuetudo* követelményével. Szörényi az *auctoritast* hangsúlyozza, és hozzáfűzi az antik-humanista nyelvtanok másik igen fontos vonását: a grammatika hatáskörének kiterjesztését, ami magába foglalja az irodalmi művek elemzését is. A költők és prózairók emlegetése ugyanis a definíciókban nemcsak azért fontos, mert az ő *auctoritasuk* a követendő nyelvi norma alapja, hanem azért is, mert műveik értelmezése, magyarázata is a grammatikus feladata.

A magyar szakirodalom nem mulasztotta el keresni Sylvester meghatározásának antik és humanista párhuzamait. Különösen jelentősek Turóczi-Trostler József<sup>7</sup> és Balázs János<sup>8</sup> szemelvényei az ismert és kevésbé ismert forrásokból, hivatkozásokkal a korábbi összevetésekre is. Úgy vélem, hasznosan egészíthetjük ki összeállításait, ha a fenti szempontok alapján – a nyelvhelyesség kritériumai és a grammatika hatásköre – vetünk egy-egy pillantást a legfontosabb szerzőkre, különös tekintettel azokra, akiket Sylvester név szerint említ a *Grammatica Hungarolatinában*.

### Antikvitás

A régiek tudatában a helyes nyelvhasználat, valamint a szövegek létrehozása és értelmezése, grammatika és retorika szorosan összefüggött egymással. Az ókori felfogás szerint ugyanis a grammatikus nemcsak a nyelvi formák és szerkezetek szakembere, hanem az irodalom, mindenekelőtt a költői szövegek tudósa is. Így jelent ez meg mind a görög, mind a latin munkákban. A hellenisztikus filológia a szövegek tanulmányozásának minden vonatkozására kiterjedt. Hatása szempontjából különösen fontos Dionüsziosz Thrax munkássága. A *Tekhné grammatiké* az i. e. 2. században keletkezhetett, a szöveg egy feltehetően az i. sz. 4. századból származó kompilációban maradt fenn. Dionüsziosz Thrax egyértelműen az alexandriai filológiai hagyományhoz kapcsolódott. Meghatározása szerint a grammatika annak a gyakorlati vizsgálata, amit a költők és az írók általában mondanak.<sup>9</sup>

A római elméleti irodalomban Varrónál jelenik meg először együtt a grammatikus feladataként a helyes nyelvhasználatnak és a szövegek értelmezésének a tudománya: *docte scribere legereque és erudite intellegere probareque* (*De lingua Latina*, i. e. 45–44).<sup>10</sup> A középkor és a reneszánsz számára elsősorban Quintilianus közvetítette a klasszikus grammatika és retorika tudnivalóit, de az antikvitásban még előszeretettel hivatkoztak Varróra is, amint majd Diomedesnél látni fogjuk.

<sup>7</sup> TURÓCZI-TROSTLER József, *A magyar nyelv felfedezése*, Bp., 1933, 16–21.

<sup>8</sup> BALÁZS, i. m., 192–196.

<sup>9</sup> Rövid összefoglalás az ókori grammatikusokról a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hrsg. Gert UEDING, Tübingen, 1992– *Grammatik* (III, 1996, 1030–1112) és *Grammatikunterricht* (uo., 1112–1174) szócikkeiben.

<sup>10</sup> *Lexicon grammaticorum: Who's Who in the History of World Linguistics*, ed. Harro STAMMERJOHANN, Tübingen, 1996, 766–767.

A legkorábbi szerző, akit Sylvester említ, Quintilianus. Marcus Fabius Quintilianus (35 k.–96 k.) a humanizmus koráig nemcsak a retorikának, hanem a grammatikának is elsőrangú szaktekinvélye volt. Quintilianusnál világosan érzékelhető, hogy a grammatika és a retorika összefügg, ugyanakkor a két terület már el is különül egymástól. Az *Institutio oratoria* szerint a grammatika hatáskörébe tartozik a helyes beszéd tudománya és a költők magyarázata.<sup>11</sup> A retorikus beszéd három erénye: legyen nyelviileg helyes (emendata), szerkezetében áttekinthető, világos (dilucida), megfogalmazásában ékes (ornata).<sup>12</sup> Az első erénynek felel meg a latinitas. Ezt tárgyalja a grammatikai részben, jelentős mértékben támaszkodva Arisztotelészre, a sztoára és Dionüsziosz Thraxra. A világos és ékes beszéd szabályainak kifejtése azonban már nem a grammatikus, hanem a rétor feladata, erről szólnak az *Institutio* retorikai könyvei. Így tehát az irodalmi kritika elválík a grammatikától.<sup>13</sup>

Az időben előre haladva Gellius a következő szerző, akinek a neve előfordul Sylvesternél. Aulus Gellius (123 k.–165 k.) római jogász és grammatikus. Athéni tartózkodása idején írta a *Noctes Atticae* húsz könyvét, amelyben grammatikai fejezetek is találhatók (264–398). Ezek két fő részre oszthatók. Az első rész elemi fokon tárgyalja a legszükségesebb tudnivalókat. A grammatika meghatározása és feladatai után a beszéd részeinek tárgyalása következik, majd a beszéd erényeinek és hibáinak taglalása. A második rész az emelkedettebb ars grammatica. Ebben fejti ki a latinitas követelményeit: natura, analogia, consuetudo, auctoritas. Itt jelenik meg az alexandriai hagyomány: a grammatika feladata a poetarum enarratio, a költők magyarázata is.<sup>14</sup>

Sylvester a leggyakrabban Donatust emlegeti. A mester munkássága évszázadokon keresztül egyet jelentett a latin grammatikával. A 4. században élt, Szent Jeromos és talán későbbi kommentátora, Servius tanítója volt. Kommentárokat írt Terentius és Vergilius műveikhez.

Donatus a latin grammatika oktatását pedagógiai megfontolásból két részre osztotta: *Ars minorra* és *Ars maiorra*. Az *Ars minor* elemi szintű, tömör összefoglaló, a terjedelmesebb *Ars maior* kivonata. Vezérfonala az „octo partes orationis”, amit magyarul hagyományosan a beszéd nyolc részeként vagy a nyolc beszédrészként emlegetünk. Valójában a mondat nyolc lehetséges alkotóeleméről – mai fogalmaink szerint a szófajokról – van benne szó. Ezek alapvető tudnivalóit és ragozásukat a munka kérdés–felelet formájában gyakoroltatja be a kisdíákokkal.

Az *Ars maior*t az oktatás magasabb fokán használták, három részből áll. Az első a részletes hangtan, azaz a betűk, szótagok, verslábak, hangsúlyok, írásjelek tárgyalása.

<sup>11</sup> „Haec igitur professio [grammatica], cum brevissime in duas partes dividatur, recte loquendi scientiam et poetarum enarrationem” (*Institutio oratoria*, 1, 4, 2, 2–3); „Et finitae quidem sunt partes duae quas haec professio pollicetur, id est ratio loquendi et enarratio auctorum, quarum illam methodicen, hanc historicen vocant” (*uo.*, 1, 9, 1, 1–3).

<sup>12</sup> „Iam cum oratio tres habeat virtutes, ut emendata, ut dilucida, ut ornata sit (quia dicere apte, quod est praecipuum, plerique ornatui subiciunt), totidem vitia, quae sunt supra dictis contraria: emendate loquendi regulam, quae grammatices prior pars est, examinet.” (*Uo.*, 1, 5, 1, 1–4.)

<sup>13</sup> Vö. STAMMERJOHANN, *i. m.*, 766–767.

<sup>14</sup> STAMMERJOHANN, *i. m.*, 331–332.

A második rész az alaktan, a nyolc beszédrész jellemzése. A beszéd erényeiről és hibáiról szól a harmadik rész. Szempontunkból ez különösen fontos, mert a beszéd részeinek hagyományos tárgyalását kiegészítve itt terjeszti ki a grammatika hatáskörét. Ez összefügg a retorikai képzéssel: itt tárgyalja azokat az eszközöket, amelyek segítségével elemezni lehet a költői szövegeket.<sup>15</sup>

A Sylvester által hivatkozott szerzők közül az időrendben Diomedes következik. *Ars grammaticája* 370–380 körül keletkezhetett. Más hasonló munkákkal összevetve úgy tűnik, hogy Diomedes kétségtelenül kompilátor, de kora különféle grammatikai irányzatoknak értékes szintézisét alkotta meg, ezért akár eredeti szerzőnek is tekinthetjük. Munkája, akárcsak Donatus rendszere, az *Ars minor* és *maior*, két eltérő nehézségű szintből áll. Az első ismerteti a legegyszerűbb tudnivalókat. A második feltételezi az elsőnek az ismeretét, arra épül, azt fejleszti tovább. A grammatikáról vallott nézetei a jól ismert tényezőket kombinálják. „Grammatica est specialiter scientia exercitata lectionis et expositionis eorum, quae apud poetas et scriptores dicuntur, apud poetas, ut ordo servetur, apud scriptores, ut ordo careat vitiis.”<sup>16</sup> Máshol: „Latinitas est incorrupte loquendi observatio secundum Romanam linguam. Constat autem, ut adserit Varro, his quattuor: natura analogia consuetudine auctoritate.”<sup>17</sup> Nyilvánvaló a grammatikai ismeretek és az irodalmi művek vizsgálatának összefüggése. A munka végső célja: elősegíteni az irodalmi szövegek elemzését. Meghatározza azokat a fogalmakat, amelyek ismeretében azonosítani lehet azokat a stiláris eszközöket, amelyeket a költők és az írók használnak a műveikben.<sup>18</sup>

Donatus kommentátorának, Serviusnak a neve ugyancsak előfordul Sylvesternél. Marius Honoratus Servius római grammatikus a 4. század végén élt. Vergiliust is kommentálta. Egyes feltevések szerint Donatus tanítványa volt. Különféle grammatikai műveket tulajdonítanak neki, de csak a *Commentarius in artem Donati* vehető bizonyosan az ő művének. Ebben is megjelenik az a gondolat, amely szerint a grammatika szorosan kapcsolódik mindazokhoz a tudományokhoz, amelyek a nyelvvel foglalkoznak (filozófia, dialektika és különösen a retorika). Azt tanította, Donatusszal együtt, hogy a grammatikai tanulmányok célja a beszéd részeinek a tanulmányozása, ezen alapul a költői szövegek magyarázása.<sup>19</sup>

### Humanizmus

Mint láthatjuk, a nyelvhelyesség kritériumai és a grammatika hatásköre az ókori szerzőknél hasonlóképpen jelennek meg, mint a *Grammatica Hungarolatina* meghatározásában, de a definíció megfogalmazásához nem kínálkozik közvetlen példa. A meghatározás eredetének vizsgálatában döntő fordulatot jelent Turóczi-Trostler József már említett

<sup>15</sup> STAMMERJOHANN, *i. m.*, 251–253.

<sup>16</sup> Idézi: Raphael DAMMER, *Diomedes grammaticus*, Trier, 2001, 184.

<sup>17</sup> Idézi: DAMMER, *i. m.*, 201.

<sup>18</sup> Vö. STAMMERJOHANN, *i. m.*, 243–244.

<sup>19</sup> STAMMERJOHANN, *i. m.*, 850–851.

tanulmánya. A szerző a figyelmet a humanista grammatikákra irányítja, és Sylvester forrásaként Melanchthont jelöli meg. Ez azért érthetetlen, mert ő maga is idéz olyan meghatározásokat, amelyek sokkal jobban hasonlítanak Sylvesteréhez, mint Melanchthoné. Később ezekre még visszatérek.

Turóczi-Trostler végkövetkeztetése a grammatika definícióját illetően: „Nyilvánvaló, hogy Sylvester meghatározása szabályszerű visszhangja vagy párja az új antik-humanista meghatározásoknak, de mégis a Melanchthonéhoz áll a legközelebb, annyira, hogy szinte egylélekzetűnek s egyritmusúnak érezzük őket. Melanchthon ezt írja: »De grammatica. Grammatica est certa loquendi et scribendi ratio. Nisi enim Grammatica discernat voces, et ostendat certam quandam rationem componendarum vocum, quomodo intelligemus, quod quomodocunque consutis verbis effertur? (Ut Petrus percussit Fabius, nihil certi sonat. Ita si promiscue scribas, Vallo pro Fallo, confundentur legentium animi.) Est ergo inventa grammatica, quae certius loquendi et scribendi artificium sit.«”<sup>20</sup>

Az idézett szakaszban a nyelvhelyesség kritériumai közül csak a *ratio* szerepel, és éppen az a két szempont hiányzik, az *authoritas* és a *consuetudo*, amelyek alapján valóban antik-humanista szemléletről lehetne beszélni. Elsőként Balázs János figyelt fel arra, hogy a Turóczi-Trostler által idézett helyek között közelebbi rokona is akad a *Grammatica Hungarolatina* meghatározásának, mint Melanchthoné. Sylvester-monográfiájában Turóczi-Trostler nyomán idézi Guarinót: „Quid est grammatica? [...] Grammatica est ars recte loquendi, recteque scribendi Scriptorum et Poetarum lectionibus observata.”<sup>21</sup> Saját véleményét Balázs a következőképpen összegzi: „Végeredményben tehát megállapíthatjuk, hogy Sylvester grammatika-meghatározásában nem közvetlenül Melanchthont követi, hanem Guarinót, vagy valamely más, Guarino nyomdokain haladó humanista grammatikust, de ezután a grammatika mibenlétére vonatkozó fejtegetései során Melanchthon nézeteihez csatlakozik.”<sup>22</sup> Ennek nyomán vált elfogadottá, hogy Sylvester meghatározása Guarinóra vezethető vissza. Szörényi László Turóczi-Trostlerre és Balázsra hivatkozva utalt a Guarino-hatásra, és ennek alapján méltatta fentebb idézett soraiban a *Grammatica Hungarolatina* humanista jellegét.

Éder Zoltán a Guarino és Sylvester viszonyát vizsgáló tanulmányában szembehelyezkedett a korábbi nézetekkel. Érvelésében összefonódik a forrásoknak és a humanista jelleg eredetének a megkérdőjelezése. Ő is, akárcsak korábban Balázs János, a Turóczi-Trostler által közölt reneszánsz kori grammatika-meghatározásokra támaszkodik. Megállapítja: „Első látásra is valóban »szembetűnő«, hogy nem Guarino meghatározása az egyetlen, amely egybevág Sylvesterével, hanem pontosan megegyezik vele Heinrichmanné is. További vizsgálat nélkül aligha állítható tehát, hogy Sylvester Guarinótól kölcsönözte definícióját, mert éppúgy vehette Heinrichmanntól is. Inkább talán arról van szó, hogy Sylvester egy általánosan elterjedt felfogásból, immár közkinccsé vált nyelv-

<sup>20</sup> TURÓCZI-TROSTLER, *i. m.*, 20.

<sup>21</sup> TURÓCZI-TROSTLER, *i. m.*, 19–20; BALÁZS, *i. m.*, 195.

<sup>22</sup> BALÁZS, *i. m.*, 196.

szemléletből merített, amelyet egyes szerzők különféle szövegeiből ismert.”<sup>23</sup> Megjegyzem: Balázs János sem állította, hogy Sylvester mintája csakis és kizárólag maga Guarino lehetett; úgy látta – mint fentebb idéztem –, hogy Sylvester követhetett „valamely más, Guarino nyomdokain haladó humanista grammatikust” is.

Éder Zoltán másik kétélye: „Elfogadhatjuk-e tehát Szörényi László állítását, amely szerint a Guarino képviselte grammatikai felfogás lenne az a fő megkülönböztető vonás, amely igazán humanista alkotássá emeli Sylvester munkáját? Ezt annál kevésbé tehetjük, mert Guarino kiváló szakértője, az olasz Sabbadini határozottan elveti azt a nézetet, mintha a skolasztikus latin nyelvtan megújítása Guarinóra menne vissza.”<sup>24</sup> A hivatkozott szaktekintély 1896-ban megjelent írása nyomán<sup>25</sup> Éder abban összegzi az eredményt, hogy Guarino grammatikájának „egész szervezete középkori, s nyoma sincs annak a lázadásnak, amelyet el akarnak velünk hitetni.”<sup>26</sup>

Ez a nézet már jó fél évszázaddal Éder megállapítása előtt ismert volt a magyar szakirodalomban is. Janus Pannonius-monográfiájában Huszti József legnagyobbreszt ugyancsak Remigio Sabbadini alapján jellemzi Janus ferrarai mesterének nyelvtanát. „A középkorral szemben felforgató újításokat várnánk, már pedig – ha a Priscianustól kölcsönzött, egyébként lényegtelen és kis terjedelmű részleteket nem számítjuk – teljesen a középkori, lényegében még a kései antikokra visszamenő grammatikai hagyományt találjuk! Szó sem lehet tehát, legalább is a grammatikai oktatásban, a humanizmus Szt. György lovagjáról, aki leölte volna a középkori sárkányt! Egy nagyjelentőségű különbség van legfeljebb a középkori grammatikák és a *Regulae* között: az utóbbinak aránylagos rövidegsége és viszonylagos egyszerűsége. Guarino mindazt lehántotta a hagyományos latin grammatikáról, amivel a középkor dialektikája feleslegesen megterhelte: elsősorban a sok céltalan okoskodást. Nagy gyakorlati érzékkel a lényegre szorítkozott [...]”<sup>27</sup>

Az újabb szakirodalom árnyaltabb képet rajzol középkori és humanista grammatika viszonyáról. A szakmai köztudatba „Sabbadini-revizióként” vonult be W. Keith Percival munkássága,<sup>28</sup> amelyhez többen is kapcsolódtak, egyetértve vagy vitatkozva. Szörényi

<sup>23</sup> ÉDER Zoltán, *Sylvester és Guarino = Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*, szerk. HAJDÚ Mihály, KISS Jenő, Bp., 1991, 154–157; 155.

<sup>24</sup> ÉDER, *i. m.*, 156.

<sup>25</sup> Remigio SABBADINI, *La scuola e gli studi di Guarino Guarini Veronese*, Catania, 1896. Reprint kiadása: *Guariniana*, ed. Mario SANCIPRIANO, Torino, 1964.

<sup>26</sup> ÉDER, *i. m.*, 157.

<sup>27</sup> HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931, 18–19.

<sup>28</sup> W. Keith PERCIVAL, *The Historical Sources of Guarino's Regulae Grammaticales: A Reconsideration of Sabbadini's Evidence = Civiltà dell'Umanesimo: Atti del VI, VII, VIII Convegno del Centro Studi Umanistici „Angelo Poliziano”*, Firenze, 1972, 263–284; Uő., *The Grammatical Tradition and the Rise of the Vernaculars = The Current Trends of Linguistics*, ed. Thomas A. SEBEOK, The Hague–Paris, 1975 (Historiography of Linguistics, 13), 231–275; *Renaissance Grammar: Rebellion or Evolution? = Interrogativi dell'Umanesimo*, Firenze, 1976, 73–89; Uő., *Textual Problems in the Latin Grammar of Guarino Veronese*, Res Publica Litterarum, 1(1978), 241–254; Uő., *The Place of the Rudimenta Grammatices in the History of Latin Grammar*, Res Publica Litterarum, 4(1981), 233–264 [Perotti grammatikájáról]; Uő., *Grammar and Rhetoric in the Renaissance = Renaissance Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James J[erome] MURPHY, Berkeley–Los Angeles–London, 1983, 303–330; Uő., *Renaissance*

1989-es hivatkozási alapja a humanista jelleget illetően éppen Percival 1988-ban megjelent tanulmánya.

A korábbi, Sabbadini nyomán általánossá vált megítéléssel szemben Percival a középkori helyett inkább a humanista vonásokat emelte ki Guarino nyelvtanából. A grammatikai irodalom vonatkozásában is nehéz volna éles határvonalat húzni hagyomány és újítás között. Percival sem vitatja a *Regulae Grammaticales* középkori eredetét: meglátása szerint a munka a tipikus 14. századi anyag kivonata, különösen a kései Trecento nyelvtani hagyományaiból merít. A forrásoknál azonban fontosabbnak tartja az előadás módját. A munka tömör, világos, áttekinthető, megtisztítva a dialektikai és metafizikai sallangoktól. Percival véleménye szerint ez nem elhanyagolható körülmény, hanem éppen az új szemlélet legjellemzőbb sajátossága. Ennek alapján állítja, hogy az első humanista szellemű latin nyelvtan Guarino műve.

Ezzel az értékeléssel nem mindenki ért egyet. Hogy éppen Guarino nyelvtana lenne a fordulópont középkor és humanizmus határán, azt mind a korábbi, mind a későbbi hasonló munkákkal összevetve vitatták. Robert Black az újszerűséggel szemben a folytonosságot hangsúlyozza. Nem tulajdonít akkora jelentőséget Guarino előadásmódjának, mint Percival. Felhívja a figyelmet arra, hogy a rövidített nyelvtanok már jóval korábban elterjedtek az iskolákban Itália-szerte. Példaként hozza fel többek között a 13. századi aretíanus grammatikus, Maestro Goro *Regulae parvae* című összefoglalóját, amelyik nagyon szoros szövegszerű párhuzamokat mutat Guarino munkájával. A hasonló prehumanista kezdeményezések tehát legalább a 13. századra nyúlnak vissza. Mindezek alapján úgy látja, hogy a grammatikai irodalomban 1350 és 1500 között nem lehet számottevő újításokat tapasztalni, és az iskolai oktatásban nehéz észrevenni a humanista forradalom jeleit.<sup>29</sup>

Ugyancsak vitába száll Percivallal Franz Joseph Worstbrock. Ő nem a korábbi, hanem a későbbi grammatikusok felől nézve vitatja Guarino meghatározó szerepét a diszciplína megújításában. Mivel Percival Guarino személyéhez kapcsolja a döntő fordulatot, logikus, hogy Perotti-tanulmányában<sup>30</sup> a későbbi olasz nyelvtanírónál inkább a hagyományok követését emeli ki. Úgy mutatja be a szerzőt, mint aki a késő középkori grammatikákat ugyan átdolgozta és megtisztította, de nem szakadt el tőlük radikálisan. Percival véleménye szerint Perotti éppen a hagyományok megőrzésének köszönhette népszerűségét. Ezzel szemben Worstbrock Guarinónál mutat rá a folytonosságot igazoló tényezőkre, Perotti munkájában viszont azokat az újításokat méltatja, amelyek alapján benne látja az első igazi humanista grammatikust. Számos helyet idéz a kortársaktól, akik hasonlóképpen vélekedtek.<sup>31</sup>

*Grammar = Humanism and the Disciplines*, ed. Albert RABIL, Philadelphia, 1988 (Renaissance Humanism: Foundations, Forms and Legacy, 3), 67–83.

<sup>29</sup> Robert BLACK, *The Curriculum of Italian Elementary and Grammar Schools, 1350–1500 = The Shapes of Knowledge from the Renaissance to the Enlightenment*, ed. Donald KELLEY, Richard H. POPKIN, Dordrecht, 1991, 137–163.

<sup>30</sup> PERCIVAL, *The Place of the Rudimenta Grammatices...*, i. m.

<sup>31</sup> Franz Joseph WORSTBROCK, *Niccolò Perottis 'Rudimenta grammatices': Über Konzeption und Methode einer humanistischen Grammatik = Von Eleganz und Barbarei*, i. m., 59–78.

Sylvester definíciójának szempontjából nem lényegtelen, hogy a feltételezhető forrás milyen szemléletről tanúskodik. Láthatjuk, hogy középkor és reneszánsz, skolasztika és humanizmus, folytonosság és fordulat megítélése a grammatikai irodalomban sem egyértelmű. Mielőtt állást foglalnánk, tisztáznunk kell a kérdés szorosabb értelemben vett filológiai vonatkozását: honnan származhat valójában Sylvester definíciója, milyen források jöhetnek számításba.

A fentebb idézetekből kiderült, hogy a közvetlen mintát nem az ókori, hanem a humanista szerzők között kell keresni. Mint láthattuk, a magyar szakirodalomban e tekintetben Turóczi-Trostler József 1933-as tanulmányát tekintik kiindulópontnak. Az ott felsorolt szerzők közül Sylvester Melanchthont nem követhette, amint erre már Balázs János is rámutatott. Balázs a legkorábbi szerzőt, Guarinót emelte ki. Az idézet vizsgálata azonban más megfontolásokra késztet.

Husztai József, mint már említettem, legnagyobbreszt Sabbadini alapján ismerteti a *Regulae Grammaticales*t, szöveghelyre nem hivatkozik. A grammatika meghatározásáról nála nincsen szó. Két évvel később Turóczi-Trostler József a vonatkozó jegyzetben pontosan megadja a helyet, ahonnan Guarino definícióját idézi: „Elöttem a következő kiadása: Guarini Veronensis viri eruditissimi regulae grammatices. Nunc denuo, recognitae, et summa ac diligenti cura excussae... Venetiis 1606.”<sup>32</sup>

Sokkal korábbi redakcióhoz jómagam sem jutottam hozzá. Az Országos Széchényi Könyvtár 1589-es kiadású példányában a szöveg a Turóczi-Trostler által idézett szavakkal kezdődik, majd a grammatika részeinek felsorolásával és példáival folytatódik: „Quid est Grammatica; Grammatica est ars recte loquendi, recteque scribendi, scriptorum, & poetarum lectionibus observata. Unde dicitur Grammatica apo ton, grammaton, Hoc est a literis. Latine enim literaria dicitur, quod ex literis syllabae fiant, ex syllabis dictiones, ex dictionibus orationes, ex quibus disciplina Grammaticae constituitur.

Partes Grammaticae sunt quatuor: videlicet, Litera, Syllaba, Dictio, & Oratio. Litera, ut v, Syllaba, ut ve; Dictio, ut veritas; Oratio, ut veritas odium parit.”<sup>33</sup>

A *Regulae Grammaticales* 1414 és 1418 között keletkezett. Az idők során sokat változtattak rajta, így Guarino eredeti megfogalmazását a legkorábbi szövegek alapján lehet rekonstruálni. A szakirodalom mintegy 40 számításba vehető kéziratot ismer,<sup>34</sup> a legfontosabbakat milánói, bolognai, velencei, oxfordi és New York-i könyvtárakban őrzik.<sup>35</sup> Ide kapcsolódik Vadász Géza szíves szóbeli közlése, aki a *Regulae Grammaticales* kritikai kiadásának munkálatai során arra a következtetésre jutott, hogy a legrégebbi, 1450 előtti kézirat a Vatikáni Könyvtárban található. A mértékadónak tekinthető források

<sup>32</sup> TURÓCZI-TROSTLER, *i. m.*, 50.

<sup>33</sup> GUARINI VERONENSIS Viri Peritissimi *Regulae Grammatices, nunc denuo recognitae, et summa, ac diligenti cura excussae, et emendatae*, Asculi, apud Isidorum Fatium, 1589, Aijr. OSZK: Ant. 5061 (2).

<sup>34</sup> PERCIVAL, *Textual Problems...*, *i. m.*, 242.

<sup>35</sup> PERCIVAL, *Grammar and Rhetoric...*, *i. m.*, 315–316.

„szokásos incipitjét” a következőképpen idézik: „Partes grammaticae sunt quattuor...”<sup>36</sup> A folytatásban a különböző szövegek a példákban térnek el egymástól. Például: „Partes grammaticae sunt quattuor, videlicet littera, syllaba, dictio et oratio; littera, ut v, syllaba ut, vi, dictio, ut Victor, oratio, ut Victor amat Iohannem.”<sup>37</sup> Vagy: „Partes grammaticae sunt quattuor, videlicet littera, syllaba, dictio et oratio; littera, ut v, syllaba ut, vi, dictio, ut Victor, oratio, ut Victor amat Andream.”<sup>38</sup> Guarino eredeti szövege tehát nem tartalmazta a grammatika meghatározását, azzal utóbb egészítették ki a későbbi változatokat.

Az ősnymtatványok összegző bibliográfiájából<sup>39</sup> kitűnik, hogy az első nyomtatott kiadások ugyanúgy kezdődtek, mint a legkorábbi kéziratok, azaz a grammatika részeinek a felsorolásával. Az első ismert nyomtatvány Velencéből származik, 1470-ből.<sup>40</sup> 1474-ben két helyen, Padovában és Velencében is megjelent egy-egy olyan változat, amelyben a szöveg élén egy meghatározás áll: „Quid est grammatica? Est scientia recte loquendi recteque scribendi origo et fundamentum liberalium artium.”<sup>41</sup> Ez a formula a század folyamán még öt kiadásban található meg.<sup>42</sup>

A jellegzetes középkori definíciót később korszerűbbre cserélték. Azt is lehet tudni, honnan származik az a változat, amit a magyar kutatás Turóczi-Trostler József nyomán Guarinónak tulajdonít. Hivatkozott tanulmányában Worstbrock, mint már említettem, amellet érvel, hogy nem Guarino, hanem Perotti grammatikája volt az igazi fordulat a középkori és a humanista szemlélet határán. Ezt igazolja Perotti grammatika-meghatározása: „Quid est grammatica? Est ars recte loquendi recteque scribendi, scriptorum et poetarum lectionibus observata.” Worstbrock kellő nyomatékkal hangsúlyozza: ez a meghatározás merőben újdonság, Perotti előtt senki sem használta.<sup>43</sup>

Perotti mintegy fél évszázaddal Guarino után, 1468-ban írta grammatikáját, első alkalommal 1473-ban jelent meg nyomtatásban, Velencében. Az ő munkájában tűnik fel tehát a humanizmus korában először a definícióba sűrítve az antik grammatikai szemlélet lényege. Az elvont szabályrendszer mellett megjelenik az írók és költők olvasása, azaz a középkorban elhanyagolt *auctoritas* is, a klasszikus szerzők tekintélye, nyelvhasználatuk normateremtő szerepe.

Láthatjuk tehát: a későbbi kiadások alapján Guarinónak tulajdonított meghatározás nem a ferrarai mestertől származik, hanem Perottitól. A 16. században az ő formulájával egészítették ki a *Regulae Grammaticales* újabb szövegváltozatait.

<sup>36</sup> PERCIVAL, *Textual Problems...*, i. m., 251.

<sup>37</sup> PERCIVAL, *The Place of the Rudimenta Grammatices...*, i. m., 238. Az idézett kézirat: Velence, Biblioteca Marciana, Ms. Lat. XIII, 143 [4042].

<sup>38</sup> PERCIVAL, *Grammar and Rhetoric...*, i. m., 304. Az idézett kézirat: Oxford, Bodleian Library, MS. Lat. misc. e. 123.

<sup>39</sup> *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Hrsg. der Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, 10, Stuttgart, 2000 (a továbbiakban: GW). GUARINUS VERONENSIS, *Regulae grammaticales*: 11609–11674.

<sup>40</sup> GW 11616.

<sup>41</sup> GW 11637, 11638.

<sup>42</sup> GW 11640, 11644, 11645, 11648, 11637.

<sup>43</sup> WORSTBROCK, i. m., 67.

Így alighanem le kell mondanunk arról, hogy Janus Pannonius mellett Sylvester Jánost is Guarino magyar tanítványai között tartsuk számon. Jó volna, ha igaz lehetne Balázs János feltételezése: „Guarino a nagy humanista grammatikusok első nemzedékéhez tartozott. Tanítványa volt a mi Janus Pannoniusunk is. Ezért éppen nem lehetetlen, hogy latin grammatikáját a magyar humanisták is jól ismerték. Lehetséges, hogy Sylvester már idehaza forgatta Guarino nyelvtanát.”<sup>44</sup> Nem tudhatjuk, hogy vajon kerülhetett-e Sylvester kezébe egy olyan Guarino-kiadás, amelyikben már szerepelt a Perotti-féle meghatározás. Ebben az esetben akár azt is gondolhatta, hogy a definíció megfogalmazásában a ferrarai mestert követi. Kérdéses persze, hogy Sylvester tudott-e a grammatikus Guarinóról és nyelvtanáról. A *Grammatica Hungarolatinában* egy vesszor erejéig, költőként idézett „Guarinus Veronensis” a mester fia, Battista Guarino.<sup>45</sup>

A Guarino neve alatt kiadott, átdolgozott munkák mellett számolnunk kell a Perotti definícióját felhasználó sok különböző szerkesztménnyel. Turóczi-Trostler írja a Guarinónak tulajdonított meghatározásról: „Nincs humanista nyelvtanító, aki szabadulni tudna ennek a formulának szigorú varázsától. »Grammatica est recte loquere recteque scripture scientiaque usu ratione auctoritate constat« ismétli Sulpitius Verulanus.”<sup>46</sup> A jegyzetben idéz egy másik olyan definíciót is, Heinrichmannét, amelyik ugyancsak hasonlít Sylvesteréhez: „Grammatica. Est ars recte loquendi: recteque scribendi scriptorum et poetarum lectionibus observata.”<sup>47</sup>

A szembetűnő hasonlóság az oka, hogy idézett tanulmányában Éder Zoltán is felhívta a figyelmet ezekre a párhuzamokra. Ami szempontunkból a legfontosabb: Heinrichmannnál és Sulpitius Verulanusnál a *ratio* mellett szerepel az *auctoritas* is, akárcsak Perottinál és majd Sylvesternél; Sulpitiusnál a helyes nyelvhasználat harmadik meghatározójaként az *usus* is megjelenik. Sylvester definíciójának forrásait keresve érdemes a felvetődött potenciális mintákat rendszerezni, és az ésszerűség határain belül újabb feltételezésekkel kiegészíteni.

Az eddig felmerült lehetőségek közül Sylvester az olasz nyelvtanírók munkáihoz is hozzájuthatott, legkönnyebben wittenbergi tanulmányai alkalmával. Közhely számba megy annak emlegetése, hogy a 15. század végétől az itáliai szerzők grammatikái gyorsan népszerűek lettek az Alpoktól északra fekvő területeken. Nemcsak beszerezték és

<sup>44</sup> BALÁZS, *i. m.*, 195.

<sup>45</sup> „Sunt etiam urbium nomina, quae pluralis tantum sunt numeri, ut Athenae, Thebae, Quinque ecclesiae. Quinqueecclesiam usurpavit Guarinus Veronensis in carminibus ad Ioannem Pannonium scriptis.

Hinc urbs pontificem te Quinqueecclesia cepit.

metri scilicet coactus necessitate.” SYLVESTER, *i. m.*, cíjv. BAPTISTA GUARINUS, Guarini filius *ad Ianum Pannonium, Quinqueecclesiensem Episcopum Poëmata [...] omnia, Opusculorum pars alt. I–II*, ed. Samuel TELEKI, Alexander KOVÁSZNAI, Utrecht, 1784, I, 663, 43. A Guarino-hely azonosítását Jankovits Lászlónak köszönöm.

<sup>46</sup> TURÓCZI-TROSTLER, *i. m.*, 20. Az idézett kiadás: *Grammatica Sulpitii cum suo vocabulario in fine annexo*, Liptzick, 1503.

<sup>47</sup> TURÓCZI-TROSTLER, *i. m.*, 50. Az idézett kiadás: *Grammaticae institutiones Jacobi Heinrichmanni Sindelfingensis...*, Hagenau, 1506.

kiadták, hanem utánozták is őket. Később azonban látni fogjuk, hogy az olasz hatás kérdése sem egyértelmű, különösen a német nyelvtanirodalomban.

A már többször említett Franz Joseph Worstbrock és Kristian Jensen vizsgálatai alapján átfogó képet kaphatunk a 15–16. század fordulójának európai nyelvtanirodalmáról. Worstbrock összegzése szerint 1500 végéig 130 különféle latin grammatikai tankönyvet jelentettek meg, összesen közel 1700 kiadásban. Ez az ősnymtatványok teljes számának mintegy 6 százaléka. A legtöbbször Donatus *Ars minor*-ja jelent meg, 380 alkalommal, ezt követte Alexander de Villa Dei *Doctrinaléja*, amit körülbelül 1470 óta adtak ki rendszeresen, összesen 285-ször. A harmadik a rangsorban Perotti *Rudimentája*, 1473 óta 132 kiadással.<sup>48</sup>

Perotti előkelő helye az európai összesítésben egyszersmind az itáliai első helyezettnek is jelenti a 15. századi listán. Készültek kiadásai más nemzetek: angolok (Leuven, 1486) és franciák (Lyon, 1492) számára is. Az olaszok közül utána következik Guarino *Regulae Grammaticales* 57 kiadással; ebből 50 Itáliában, 6 Párizsban, 1 Leuvenben látott napvilágot. Az utóbbi két redakciót ugyancsak angol és francia használatra szánták. Az olasz szerzőket a 16. században is kiadták Itália határain túl is; Perottit például 6 alkalommal német nyelvtérületen.

Jensen könyvtörténeti kutatásaiból az is kiderül, hogy az olasz szerzők munkáihoz nemcsak helyi kiadásokban, hanem behozatal útján is hozzá lehetett jutni. Az itáliai export legnagyobb részét Bajorországba és Frankföldre irányult. Itt könnyebb volt Itáliából beszerezni a könyveket, mint helyben kinyomtatni. A Rajna és a Majna mentén viszont nem lehet tapasztalni az olasz importot. Ezeken a területeken célszerűbb volt helyben megjelentetni az itáliai könyveket. Perotti említett 6 kiadásából 3 Bázelen, 2 Kölnben, 1 Strassburgban került ki a nyomdából.<sup>49</sup>

Az itáliai export keletebbre is kiterjedt. Bernhard Perger, a bécsi egyetem rektora saját művét (*Grammatica Nova*, Velence, 1481) állítása szerint Perotti alapján írta, valójában azonban sok tekintetben eltér tőle. Jóllehet a maga könyvét Itáliában adta ki, előszavában leírja, hogy Perotti olasz kiadásait Bécsben utazó könyvkereskedőktől meg lehet vásárolni.<sup>50</sup> Ha gyaníthatnánk egy olyan összefüggést, hogy minél többször jelent meg egy munka, annál könnyebb lehetett hozzájutni, akkor az itáliai grammatikusok közül a kiadások száma alapján Perottiról feltételezhetnénk leginkább, hogy Sylvester kezébe kerülhetett.

Az olasz szerzők közül azért érdekes Sulpitius Verulanus, mert ő az egyetlen újabb kori itáliai grammatikus, akit Sylvester megnevez a *Grammatica Hungarolatinában*. Angol kollégájával, a kortárs Liliusszal együtt említi. Mivel a magyar szakirodalom mind ez idáig nem foglalkozott velük, érdemes röviden összefoglalni a rájuk vonatkozó legfontosabb tudnivalókat.

A humanista körökben Sulpitiusként ismert szerző eredeti neve Giovanni Antonio Sulpizio. 1450 előtt született Veroliban. 1475-től Perugiában, majd Urbinóban tanult,

<sup>48</sup> WORSTBROCK, i. m., 59–60.

<sup>49</sup> Kristian JENSEN, *Elementary Latin Grammars Printed in the Fifteenth Century: Patterns of Continuity and of Change* = *Von Eleganz und Barbarei*, i. m., 103–123; 115–122.

<sup>50</sup> Kristian JENSEN, *Die lateinische Grammatik Melanchthons: Hintergrund und Nachleben* = *Melanchthon und das Lehrbuch des 16. Jahrhunderts*, Hrsg. Jürgen LEONHARDT, Rostock, 1997, 59–101; 70–73.

1480 körül már Rómában élt, Pomponius Laetus köréhez tartozott. Számos szöveget rendezett sajtó alá. Ő készítette el Vitruvius *De architectura* című művének editio princepsét. Kiadta Vegetius Renatus, Aelianus, Frontinus munkáit. Legtöbbször Lucanus- és Quintilianus-kommentárjai jelentek meg. Költői művei is maradtak fenn. Verstani összefoglalókat is írt (*De versuum scansione*, *De syllabarum quantitate*).<sup>51</sup> Sulpitius több nyelvtani munkát szerkesztett, Erasmus kora legkiválóbb grammatikusai között tartotta számon.

Sylvester a főnevek nemével kapcsolatos részt azzal zárja, hogy az általános szabályokból elegendő, amennyit eddig kifejtett. A többi általános és különös regulát illetően más szerzőkhöz utalja a kisdiákokat. Legcélszerűbbnek a versekbe foglalt munkákat tartja, mert azokat könnyebb megtanulni és jobban megmaradnak az emlékezetben. Az újabb szerzők közül Sulpitius és Liliust említi.<sup>52</sup> Kettejük neve gyakran szerepelt együtt. A 16. század első évtizedeinek népszerű latin nyelvtankönyve volt az a kötet, amely Sulpitius *De constructionis figuris* című összefoglalóját és Lilius *De constructione octo partium orationis* című munkáját tartalmazta. Az utóbbi Erasmus javításaival jelent meg, ezért néhol az ő művei között tartják számon.<sup>53</sup>

Sulpitiusnak a mondattanában nem szerepel a grammatika meghatározása, és az egész mű prózában íródott. A Turóczi-Trostler által idézett definíciót Sulpitius egy másik munkájában találtam meg: *Jo[hannis] Sulpitii Verulani viri clarissimi de octo partibus orationis libellus utilissimus*, a következő formában: „Grammatica est recte loquere recteque scripturae scientia, quae usu, ratione auctoritateque constat.”<sup>54</sup> A művecske rendkívül tömör összefoglalás, ugyancsak prózában. Ám létezett Sulpitius nyelvtanának versekbe szedett változata is, amelyre Sylvester utalt. A németalföldi származású, Párizsban tevékenykedő könyvkiadó, Jodocus Badius Ascensius (Joost van Assche) a 15–16. század fordulóján többször is kiadta. 1508-ban már az ötödik „recognitionál” tartott,<sup>55</sup> ami ugyanabban az évben német nyelvterületen is megjelent,<sup>56</sup> és további kiadások is követték.

<sup>51</sup> *Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, ed. Peter Gerard BIETENHOLZ, I–III, Toronto, 1985–1987; III, 300.

<sup>52</sup> „Haec de generalibus regulis sufficient. Reliquas tum generales, tum speciales commodius pueri discent ex aliis, maxime iis, qui eas carmine sunt complexi, inter quos sunt ex recentioribus Sulpitius et Lilius. Ut enim facilius discuntur praecepta, quae carminibus sunt inclusa, ita firmitus retinentur.” SYLVESTER, *i. m.*, civv–dir.

<sup>53</sup> A következő kiadáshoz jutottam hozzá: *Absolutissimus de octo orationis partium constructione libellus, nuper ab Erasmo vigilanti cura emendatus. Adiectus est insuper libellus Sulpitii Verulani, de aliquot Constructionis figuris*, Lipsiae, 1521. Jelzete a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban (a továbbiakban: HAB): QuH 76 (7).

<sup>54</sup> A munka forrása a következő gyűjtemény: *Secunda editio Sulpitii Verulani, in qua quae in priore habebantur argutius & completius praecipiuntur*, h. n., 1500 k., a2r–a4r. HAB: M: Kg 304.

<sup>55</sup> Jean-Claude CHEVALIER, *Histoire de la grammaire française*, Paris, 1994, 66–67; *Quinta recognitio atque additio ad Grammaticen Sulpitianam [...]: Inventaire chronologique des éditions parisiennes du XVI<sup>e</sup> siècle*, par Brigitte MOREAU d’après les manuscrits de Philippe RENOARD, I, 1501–1510, Paris, 1972, 299; az előzményeiről: *Imprimeurs & libraires parisiens du XVI<sup>e</sup> siècle*, ouvrage publ. d’après les manuscrits de Philippe RENOARD, II, Paris, 1969, 60.

<sup>56</sup> *Sulpitii Verulani de grammatices arte volumen Jodoci Badii opera per carmina compendiosius communicatum*, Francofurti, 1508.

A *Grammatica Hungarolatinā*ban Sulpitiusszal együtt említett szerző, az angol Lilius (William Lily) 1468 körül született. Oxfordban végezte tanulmányait. Jeruzsálembé utazott, majd Rodosz szigetén képezte magát tovább. Rómában Pomponius Laetusnál és Sulpitius Verulanusnál grammatikát tanult. 1492 táján tért vissza Angliába. 1512-ben a londoni St. Paul iskola dékánja, John Colet vezető tanárrá (ludi moderator primarius) nevezte ki az intézménybe, amely a humanista oktatás egyik központja volt. Lilius írt latin epigrammákat. Görögből latinra fordított epigrammái Morus Tamás hasonló műveivel közös kötetben jelentek meg (*Progymnasmata Thomae Mori et Guilielmi Lili sodalium*, Basileae, 1518). Halálát általában 1523 körülre, bizonyos adatok alapján 1522. december 10-re teszik.

Lilius grammatikusi tevékenysége tanári munkájához kapcsolódik. Latin nyelvtanának két változatát készítette el, angolul és latinul. Az utóbbi alaktanában Donatus, Sulpitius, Melanchthon, Linacre és Colet műveinek az elemeit fedezi fel a kutatás. A mondatban a már említett *De constructione octo partium orationis*<sup>57</sup> egy derivátuma. Már Thomas Wolsey bíboros, VIII. Henrik lordkancellárja szorgalmazta az oktatás központosítását. A Lilius nevéhez kapcsolódó grammatikán halála után is alakítottak, 1540 körül nyerte el végső formáját. Az angol (*A Shorte Introduction of Grammar*) és a latin (*Brevissima institutio seu ratio grammatices cognoscendae*) változat használatát az iskolákban 1548-ban tette kötelezővé VI. Edward király rendelete. Az úgynevezett *Grammatica Liliiana* háromszáz éven keresztül volt az angliai latintanítás alapja. A 16–17. században Melanchthon grammatikája mellett ez volt a legtöbbször, több száz alkalommal kiadott hasonló munka.<sup>58</sup> A „Liliusból” különféle feldolgozások, kivonatok készültek, ezek között lehetett a Sylvester által ajánlott verses változat is.

Perotti meghatározása német szerzők nyelvtanaiban is megjelent. A kiadások száma alapján ezek közül a legkönnyebben Heinrichmann munkájához lehetett hozzájutni. Sylvesternak sem lehetett nehéz találkozni vele wittenbergi tanulmányai során, hiszen a 16. század első harmadában különböző német városokban több tucatszor kiadták.

Heinrichmann esete is jó példa arra, hogy az olasz grammatikusok hatása az Alpoktól északra nem egyértelmű. Kétségtelen, hogy a 15–16. század fordulóján német területen is divatba jöttek az itáliai szerzők, szokássá vált hivatkozni rájuk, bizonyos elemeket átvenni munkáikból. 1500-ban Heinrich Bebel összeállította a követésre érdemes olasz grammatikusok névsorát: Valla, Tortelli, Perotti, Sulpitius és Mancinellus (*Commentaria epistularum conficiendarum*). 1512-ben újra visszatért a témához, és az ajánlott szerzők listáját kiegészítette két német, Heinrichmann és Johannes Brassicanus nevével.

<sup>57</sup> A munka keletkezésének körülményeiről tájékoztat Colet és Erasmus előszava: *Ioannes Coletus Decanus Sanctis Pauli, Guilielmo Lilio, ad divum Paulum ludi moderatori primario S. D.* (1513); *Erasmus Rotodamus Candidis Lectoribus S. D.* (1515). Mindkettőt tartalmazza az általam használt kiadás: *De Constructione libellus, ab Erasmo Rot[erodamo]. denuo recognitus*, Norinbergae, 1529. HAB: H: P 854.8° Helmst. (1).

<sup>58</sup> BIETENHOLZ, i. m., II, 329–330; STAMMERJOHANN, i. m., 577–578; JENSEN, *Die lateinische Grammatik...*, i. m., 89–90; Brian CUMMINGS, *The Literary Culture of the Reformation: Grammar and Grace*, Oxford, 2002, 207–210.

A részletekbe menő vizsgálatokból kitűnik, hogy nincs összhang az itáliai minták követésének hirdetése és a gyakorlat között. A német humanisták elméletben rögzítették azt a követelményt, hogy az olaszokat mindenben utánozni kell, de a grammatikai tankönyvek mást mutatnak. Jensen számos esetet hoz fel, amelyek azt igazolják, hogy a jól hangzó hivatkozások gyakran pusztán üres szólamok maradtak. Jellemző például Matthias Herben, aki azt állítja, hogy Guarinót és Perottit követi, munkája pedig valójában Alexander de Villa Dei *Doctrinalé*jának átdolgozott és kommentált változata.

Hasonló a helyzet Heinrichmann-nal. Ő Bebel tanítványa, talán a leghangosabb a középkorelles német grammatikusok között. 1512-ben egy levelében igen kemény szavakkal támadja Alexandert. Saját nyelvtani koncepciója viszont nem az itáliai mintákon, hanem lényegében ugyancsak a *Doctrinalén* alapul. Egyrészt abban tér el Alexandertől, hogy a szintaxist nem a transitio és az intransitio típusai alapján, hanem a mondatrészek szerint osztja fel. Az anyag újrendszerezése még egy tekintetben különbözik a mintától: Heinrichmann nem szentel külön részt az esettannak, hanem a szófajok alá besorolva tárgyalja a kapcsolódó tudnivalókat. A részletekben Alexandert követi. Az igék szintaxisának előadásában sem az itáliai módszert alkalmazza. Egyébként – mint Jensen szellemesen megjegyzi – megbocsátja magának ezt a hiányosságot, és olvasóit Perottihoz, Mancinellushoz, Aldushoz és Pasiushoz utalja. A Bebel által ajánlott két modern német grammatikus közül a másik, Brassicanus, még kevésbé volt innovatív.

Még ha a középkori latin a 16. század elejére gyorsan el is tűnt az iskolákból, a német grammatikusok egyre inkább azon a véleményen voltak, hogy az olaszok nem pótolhatják a *Doctrinalét*, különösen az alaktan és a főnév szintaxisa területén. Továbbra is azt tekintették célnak, hogy a latin nyelv eleganciáját illetően elérjék az itáliaiak színvonalát, de be kellett látniuk, hogy ehhez nem szükségszerűen a legmegfelelőbb út az olasz szerzők műveinek használata a német iskolákban. Johannes Coclaeus 1511-ben világosan le is írta, hogy az olaszok művei jobban beválnak a saját iskoláikban, mint a németekben: „Si inter recentiores aciveris Perottum, Sulpitium aut Aldum, Itali sunt suaeque iuventuti quam nostrae longe commodiores.” Végző soron megállapítható, hogy német területen a humanista grammatikák sokkal kevésbé szorították ki a középkori hagyományt, mint Itáliában.<sup>59</sup>

A párhuzamok sorát lehet folytatni további olyan szerzőkkel, akiknél a grammatika meghatározása hasonlít Sylvesteréhez. A számításba vehető esetleges minták közül különös figyelmet érdemel Sigismundus Lupulus (Wölflin) munkája. A *Rudimenta Grammatices* 1531-től többször is megjelent. A diszciplína meghatározásában, akárcsak Sulpitius Verulanusnál, ugyancsak együtt van a humanista definíció mindhárom lényeges eleme. A szabály és az irodalmi tradíció mellett megjelenik az igényes kortárs nyelvhasználat is:

„Grammatica est ars & professio, quae usu, ratione, atque autoritate constat: Vel brevis. Grammatica est certa loquendi & scribendi ratio. [...]

Quid est usus? Est doctorum loquendi et scribendi consuetudo.

<sup>59</sup> JENSEN, *Die lateinische Grammatik...*, i. m., 78–89; UŐ., *Elementary Latin Grammars...*, i. m., 122–123; WORSTBROCK, i. m., 61.

Quid est ratio? Est regulae vel scribendi, vel loquendi, vel construendi, quae ad eundem modum plurima fiunt.

Quid est autoritas? Est praeciporum autorum usurpatio.<sup>60</sup>

A három lényeges követelmény együttes jelenléte mellett további feltűnő egyezés figyelhető meg Lupulus és Sulpitius meghatározásának a megfogalmazásában. A tekintélyeket illetően Perottinál és Heinrichmann-nál a szabályok forrása a klasszikusok olvasására alapuló megfigyelés („scriptorum et poetarum lectionibus observata”), míg Sulpitiusnál és Lupulusnál a tekintély a grammatika egyik alkotóeleme („auctoritate constat”). Sylvester a „constare” participiális származékát használja: „auctoritate optimorum poetarum et oratorum constans”.

### Szándék és megvalósulás

Mint láthattuk, egy-egy divatos fordulat átvétele nem határozza meg szükségszerűen az egész mű jellegét. Inkább azt kell vizsgálnunk, hogyan valósul meg a szándék. A klasszikus szerzők nyelvhasználata mint zsinórmérték leginkább a mondattanban jelenhet meg. Perotti a szintaxisban 180-nál több idézetet közöl 30 szerzőtől, Cicerótól az ifjabb Pliniusig. Ezeken keresztül valósítja meg, amit a grammatika definíciójában elsőként fogalmazott meg alaptételként a humanista nyelvtanirodalomban.<sup>61</sup>

A *Grammatica Hungarolatina* rendelkezésünkre álló egyetlen példánya nem tartalmaz mondattant. Felvetődött a kérdés, hogy az unikum példány vajon nem csonka-e. Egyes feltételezések szerint ugyanis tartozhatott hozzá szintaxis is, ez azonban elveszett. Erre lehetne következtetni a meglévő szöveg két utalásából, amelyek a második könyvre hivatkoznak. Ugyanakkor olyan magyarázat is felmerült, hogy Sylvester gépiesen átvette valamelyik mintájából az utalásokat a második könyvre, de ő maga nem készített mondattant.

Véleményem szerint a fennmaradt példány teljes. A „Liber secundus” először a grammatika fő részeinek második lehetséges csoportosítása (orthographia, prosodia, etymologia, syntaxis) után kerül szóba. Sylvester hivatkozik a korábban ismertetett felosztásra (littera, syllaba, dictio, oratio), és kiemeli, hogy a kétféle csoportosítás szorosan összefügg. Leszögezi, hogy az adott helyen (hoc loco) csak az ortográfiáról szól; aki ennél többet akar tudni, olvassa azt, amit a második könyv tárgyal. Tehát a második könyvben az ortográfia után következő részek találhatók.<sup>62</sup> Az ortográfiáról szóló rész

<sup>60</sup> *Rudimenta Grammatices Sigismundi Lupuli, Ab autore nuper revisa, magnaue accessione aucta*, Lipsiae, 1535, A2r. HAB: H: P 899.8° Helmst. (4).

<sup>61</sup> WORSTBROCK, *i. m.*, 72.

<sup>62</sup> „Quae superioribus ita sunt cognatae, ut ab illis separari nullo modo possint. Orthographia enim litterarum est, Prosodia syllabarum, Etymologia dictionum, Syntaxis orationum. De quibus singulis consilium non est hoc loco agere, sed de Orthographia tantum, et quidem quoad eius fieri potest, brevissime. Si quis plura his hac de re desiderat, legat ea, quae secundo tractantur libello.” SYLVESTER, *i. m.*, avr.

végén az idegen szavakkal kapcsolatban Sylvester ugyancsak hivatkozik a második könyvre, amelyik kifejezetten az egyes szavakról szól.<sup>63</sup>

Egy könyv belső tagolása, egyes részeinek számontartása a régiségben korántsem volt minden esetben olyan szigorú, mint később. Éppen a többször említett Heinrichmann is szolgál példával a következtetlenségre. Grammatikájában nincs sem „Liber primus”, sem „Liber secundus” belső cím, ennek ellenére a négy ragozhatatlan szófaj (adverbium, conjunctio, praepositio, interiectio) tárgyalását így vezeti be: „Sequitur liber tertius de quatuor partibus orationis indeclinabilibus.”<sup>64</sup>

Kétségtelen, hogy a *Grammatica Hungarolatina*ban sem „Liber primus”, sem „Liber secundus” belső cím nem szerepel. Ám mindkét idézett utalásból világosan kiderül, hogy Sylvester a második könyvön az ortográfia (és az azzal együtt érintett prozódia) utáni anyagot érti, abból is az egyes szavak (dictio) tudnivalóit. Ez az alaktan (etymologia), azaz a mondat egyes részeinek (partes orationis), mai fogalmaink szerint a szófajoknak a tárgyalása. Ezt tartalmazza a *Grammatica Hungarolatina* nagyobbik hányada. Semmi okunk tehát egy elveszett mondatant feltételezni, hiszen Sylvester két utalása a második könyvre a részletesen kidolgozott alaktanra vonatkozik.

Az antik szerzők tekintélyét így csakis az alaktanban kereshetjük, természetesen a latin nyelvtani részekben. A *Grammatica Hungarolatina*ban a klasszikus idézetek legnagyobb számban a hónapnevekhez fűzött terjedelmes kitérőben szerepelnek. Ezeknek azonban semmi köztük nincs a nyelvi kérdésekhez.<sup>65</sup>

Más esetekben Sylvester grammatikusokra és szabályokra hivatkozik. Az egyetlen kivétel, ahol egy ókori szerző tekintélye hivatott igazolni egy nyelvi jelenséget, Cicerónak egy helye. A főnevek nemére vonatkozó második szabály egyik kitétele szerint a fák neve mindig nőnemű. A felsorolt hímnemű kivételek közül az olajfa az egyik, mint megjegyzi Sylvester, Servius szerint.<sup>66</sup> Az a megállapítás, hogy az „oleaster” hímnemű, Servius *Aeneis*-kommentárjában olvasható.<sup>67</sup> Az idézett cicerói helyen az „oleaster” ennek ellenére nőneműként viselkedik. Ebben az összefüggésben támaszkodik Sylvester az *optimorum oratorum* legnagyobbikának a tekintélyére. Egyébként más Cicero-szövegváltozatokban az adott helyen az „oleaster” hímnemű.<sup>68</sup>

<sup>63</sup> „Exempla peregrinarum harum vocum copiosa ex libro secundo, quem nominatim huic rei dicavimus, peti cum possint, nullis hic nos usi sumus exemplis.” SYLVESTER, *i. m.*, aviv–aviir.

<sup>64</sup> Jacobus HENRICHMANNUS, *Grammaticae institutiones, studiosissimis quibusque peritiles*, Köln, 1520, K2r. HAB: M: QuN 98 (3).

<sup>65</sup> BARTÓK István, *Grammatica Hungarolatina – Poetica Latinohungarica: Sylvester János hónapversei és a Balassi előtti világi líra*, ItK, 106(2002), 485–501.

<sup>66</sup> „Masculina sunt haec: oleaster, rubus, dumus, spinus, authore Servio. Siler neutrum est. Reperitur et ficus interdum masculino genere. Oleaster Cicero in foeminino videtur protulisse Actionis in Verrem 5. Hominem, inquit, corripit ac suspendi iussit in oleastro quadam etc. Verum ibi oleaster ad arborem refertur, ut sequentia satis indicant.” SYLVESTER, *i. m.*, c4v.

<sup>67</sup> „Fere omnia Latina arborum nomina generis feminini sunt, exceptis paucis, ut »hic oleaster« et »hoc siler«”. *Commentarii in Vergilii Aeneidos Libros*, 12, 766.

<sup>68</sup> „Postea cum ad eum Nymphodorus venisset Aetnam et oraret ut sibi sua restituerentur, hominem corripit ac suspendi iussit in oleastro quadam, quae est arbor, iudices, Aetnae in foro.” *In Verrem* 2, 3, 57, 7–8.

Az ókori auktorok tekintélye bármikor mértékadó lehet a latin írás és beszéd számára, az *usus* vagy *consuetudo* azonban a mindenkori szerzők korának élő nyelv szokásait, az igényes nyelvhasználat mintáját jelenti. Miután a latin holt nyelvvé vált, a nemzeti nyelvű kiegészítésekkel ellátott vagy éppen párhuzamos latin–népnelvű humanista grammatikák esetében az előbeszéd normáit a vulgáris nyelvek szolgáltatták. Ezt a felismerést német területen is megfogalmazták. 1528-ban jelent meg név nélkül egy összefoglaló, amelyik a latin nyelvtani jelenségeket a német megfelelőikkel együtt mutatja be. A névelő (articulus) ragozását a „hic, haec, hoc” és a „der, die, das” párhuzamba állítása szemlélteti, mindhárom nemben, mind a hat esetben, egyes és többes számban. A szerző megjegyzi, hogy a magyarázat során nem a szabályokra kell hagyatkozni, hanem az anyanyelv gyakorlatára.<sup>69</sup>

Sylvester is a mindennapi beszédre hivatkozik abban a részben, amelyet már érintettem a *Grammatica Hungarolatina* belső tagolásával kapcsolatban. A könyvecske első felében prozódiai kérdések is szóba kerültek (accentus). Néhány példa után Sylvester a következőképpen folytatja: az egyes szavak hangsúlyozását illetően anyanyelvén mindenki hagyatkozhat a természetes nyelvérzékére, semmiféle szabályra nincs szüksége. Itt utal előre a második könyvre, amelyik majd bőséges példákkal szolgál az idegen nyelvekre vonatkozóan.<sup>70</sup>

A *Grammatica Hungarolatina* magyar vonatkozású részeiből sok további példát hozhatnánk olyan esetekre, amikor a szabályok rögzítéséhez az anyanyelv használata szolgál zsinórmértékül – erről azonban már újabb dolgozatot lehetne írni. A most elmondottakat összegezve megállapíthatjuk: Sylvester János korszerű humanista grammatika-meghatározást vett át, ami különféle előadásban sok kézikönyvben megjelent. Sylvester megfogalmazásával szó szerint megegyező formát nem találtam, de a lényegi azonosság vitathatatlan a Perottira visszavezethető változatokkal. A definíció magába foglalja az antik eszményekhez visszatérő, igényes nyelvi rendszerezés két legfontosabb követelményét. Az *auctoritas*, az ókori szerzők tekintélye mint a grammatika egyik alapja Sylvesternél megmaradt elméleti szinten, mivel alaktanában nem tudta érvényesíteni a klasszikus minták mértékadó szerepét. Az elméleti szabályokból – *ratio* vagy *analogia* – korrekt rendszert állított össze mind a latin, mind a magyar részekben. Úttörő jellegük miatt különösen fontosak az utóbbiak. Sylvester meghatározásában ugyan nem jelenik meg a legteljesebb humanista definíciók harmadik követelménye, az *usus* vagy *consuetudo* – a magyar művelődéstörténet szempontjából mégis ennek az alkalmazása a legjelentősebb: a kortárs nyelvhasználat beemelése a nyelvi normák közé.<sup>71</sup>

<sup>69</sup> „In Articulorum interpretatione sequi oportet usum patriae linguae, non artem aut analogiam.” *Brevis et puerilis declinandi coniugandique formula, cui teutonica casuum ac temporum interpretatio est adiuncta*, Norimbergae in Aedibus Friderici Peypus, Anno M. D. XXVIII, A2v. HAB: H: P 854.8° Helmst. (3).

<sup>70</sup> „Dictionum quippe accentum unicuique natura in patrio sermone, absque ullis praeceptis suppeditat. Exemplum peregrinarum harum vocum copiosa ex libro secundo, quem nominatim huic rei dicavimus, peti cum possint, nullis hic nos usi sumus exemplis.” SYLVESTER, *i. m.*, aviv–aviir.

<sup>71</sup> Sylvester munkásságának legrészletesebb összefoglalása nyelvtudomány-történeti szempontból: SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp., 1968, 69–139.